

LENKIJOS, RUSIJOS IR ČEKIJOS ARCHYVŲ ŠALTINIAI APIE LIETUVOS KARINES PAJĖGAS

Prof. hab. dr. Valdemaras Rezmeris (Waldemar Rezmer)

Daugiau kaip prieš 80 metų Lietuva tapo nepriklausoma valstybe. Pradėję formotis tautinės kariuomenės junginiai greitai peraugo į reguliariąją Lietuvos kariuomenę, egzistavusią iki 1940 m.

Lenkijos ir užsienio šalių karo istorijos literatūroje nėra veikalo, kuriame būtų nagrinėjama Lietuvos kariuomenės istorija 1918-1940 m. Tarpukario metais pradėtus šio laikotarpio tyrinėjimus nutraukė Antrasis pasaulinis karas. Po karo moksliniai periodiniai leidiniai kartais išspausdindavo darbų apie prieškarinės Lietuvos kariuomenę. Dėl politinių priežasčių, dėl “vadovavimo” mokslui (ypač akivaizdaus karo istorijos tyrinėjimuose) Lietuvos tautinė kariuomenė sovietinėje Lietuvoje (ir visoje SSRS) bei Rytų bloko šalyse buvo pasmerkta užmarščiui. Sovietiniai istorikai šią tematiką dažniausiai nutylėdavo, o jeigu ir prabildavo apie tautinę Lietuvos kariuomenę, stengdavosi parodyti ją kuo blogiau. Anot jų, ši kariuomenė buvusi buržuazinė, reakcinė ir fašistinės valdžios atrama – įrankis, naudotas kovai prieš darbininkų komunistinį judėjimą ir kitas neva pažangias visuomenines politines jėgas.

Per pastaruosius penkiasdešimt metų daugiausia darbų apie prieškarinę Lietuvos kariuomenę pasirodė Vakarų šalyse. Juos rašydavo lietuvių emigrantai, dažniausiai buvę karininkai. Tačiau jų darbuose buvo nemaža klaidų, nes jie remdavosi sąlygiškai negausiais šaltiniais. Paprastai jie naudodavosi prieškaryje spausdintais dokumentų rinkiniais, pasakojimais ir prisiminimais bei Vakaruose esančia šios srities literatūra: jiems buvo neprieinami SSRS ir kitų Rytų bloko šalių mokslo įstaigų archyvai.

Lietuvai atgavus nepriklausomybę, situacija pasikeitė. Nuo dešimtojo dešimtmečio pradžios lietuvių istorikai ėmė skirti daug daugiau dėmesio tarpukario kariuomenei, išleistos kelios knygos ir išspausdinta keliasdešimt straipsnių. Tačiau kai kuriuose darbuose taip pat kartojosi daug klaidingų tezių, nors Lietuvos kariuomenės formavimosi aplinkybės, organizacinės struktūros permainos 1918-1940 m., karininkų ir puskarininkų personalo, kariuomenės dydžio, apginklavimo bei aprūpinimo problemos buvo nušviestos naujai. Neanalizuojant visų šių darbų mokslinės

vertės, reikia pabrėžti, kad Lenkijoje jie paskatino tirti ne tik Lietuvos kariuomenės istoriją ir lietuvių pastangas sukurti suverenią valstybę, bet ir 1919-1920 m. lenkų-lietuvių ginkluotą konfliktą bei Lenkijos ir Lietuvos karinius santykius nuo 1921 iki 1939 m. Šie klausimai yra labai susiję.

Lenkijoje didžioji dalis dokumentų, susijusių su Lietuvos kariuomenės istorija, yra Centriniam karo archyve Varšuvoje. Šios problemos tyrinėtojus ypač turėtų sudominti dokumentų rinkinių kompleksas “Vidurio Lietuvos kariuomenės vadovybė”. Šį kompleksą sudaro septyni rinkiniai: Vidurio Lietuvos kariuomenės vadovybė, Krašto apsaugos štabas, Krašto apsaugos departamentas, “Benekonių” grupės vadovybė, Vidurio Lietuvos kariuomenės I korpusas, Karinės apygardos “Vilnius” vadovybė, 1 rezervinė brigada. Iš viso Centrinis karo archyvas Varšuvoje turi 212 archyvinių vienetų, kurių dokumentai tiesiogiai susiję su Vidurio Lietuvos karinėmis pajėgomis. Pirmajame iš minėtų rinkinių – Vidurio Lietuvos kariuomenės vadovybė – ypač įdomi II skyriaus medžiaga: žvalgybos skyriaus pranešimai bei mėnesinės ataskaitos, perimti lietuvių įsakymai, belaisvių parodymai bei belaisvių tardymo protokolai, Baltarusijos reikalų sektoriaus savaitiniai raportai, Gynybos skyriaus ataskaitos bei kasdieniai ir dvisavaitiniai pranešimai, II skyriaus atstovybės Vilniuje informaciniai (savaitiniai) pranešimai. Tame pačiame rinkinyje taip pat yra III skyriaus dokumentai (pvz., 2 armijos, 1 lietuvių-baltarusių divizijos, 1 lietuvių-baltarusių brigados operatyviniai įsakymai, Vidurio Lietuvos kariuomenės dislokacijos brėžiniai, organizaciniai potvarkiai, Mokymo programos, vardiniai demobilizuotų karių sąrašai, inspekcijų ataskaitos) bei IV skyriaus dokumentai (pvz., organizaciniai įsakymai ir potvarkiai, Saugumo tarnybos raportai apie situaciją, kasdieniai pranešimai apie materialinę situaciją).

Labai gausių žinių apie Lietuvos kariuomenę esama Lenkijos kariuomenės Generalinio štabo II skyriaus bei Karo ministerijos II skyriaus dokumentuose. 1919-1921 m. žvalgybos ir analitiniai poskyriai šias žinias surinko ir apdorėjo. Tai įvairiausi pranešimai, periodiniai informaciniai raportai apie Lietuvos karinę-politinę situaciją, detalūs operatyviniai pranešimai apie Lietuvos kariuomenės išsidėstymą karo veiksmų metu (Ordre de Bataille), Lietuvos kariuomenės dislokacijos brėžiniai (piešti aliejiniais dažais) bei žemėlapiai, raportai apie lietuvių puolamuosius veiksmus lenkų-lietuvių fronte (1920 m. liepos-spalio mėn.), lenkų karininkų, dalyvavusių šiuose mūšiuose, parodymai ir pranešimai.

Lenkijos operacinių junginių ir net divizijų, kovojusių fronte prieš lietuvius, dokumentai bus labai naudingi atskleidžiant Lietuvos kariuomenės būklę ir išaiškinant atskirų mūšių eigą. Pvz., iš kai kurių 2-osios armijos dokumentų matyti Lietuvos karinė situacija 1921 m. sausio ir birželio mėnesiais. Panašių archyvinių pranešimų esama ir Lenkijos kariuomenės vadovybės III ir IV skyrių dokumentų rinkiniuose. Tarp Savanorių divizijos kanceliarijos dokumentų aptinkame 1920 10 04 pranešimą apie numušą ties Varėna lietuvių lėktuvą (tai buvo lėktuvas *LVG C VI*, jo įgula – Juozas Kumpis ir Juozas Pranckevičius).

Tyrinėtojų dėmesio nusipelnė ir kiti dokumentų rinkiniai. Pvz., Lenkijos kariuomenės Generalinio štabo II skyriaus I atstovybėje yra keletas archyvinių vienetų, kurių dokumentai susiję su Lietuvos kariuomene trečiajame dešimtmetyje. Generalinės karinių pajėgų inspektūros dokumentų rinkinyje aptinkame operatyvinius tyrimus, pvz., gen. Leono Berbeckio karo veiksmų prieš Vokietiją ir Lietuvą planus, parengtus 1927 m.

Lietuvos kariuomenės dokumentų yra ir Rusijos archyvuose. Rusijos Federacijos valstybiniame archyve Государственный Архив Российской Федерации – ГАРФ aptiktas vienas ypač įdomus dokumentas, tai 1921 m. parengtas Lietuvos kariuomenės aprašas rusų kalba (5866 fondas, 1 aprašas, 126 byla).

Dar turtingesnių šaltinių, susijusių su Lietuvos kariuomene, yra kitame Maskvos archyve – Istorinių ir dokumentinių kolekcijų saugojimo centre (Центр Хранения Историко-Документальных Коллекций – ЦХИДК; buvęs Центральный Государственный Особый Архив СССР ir Особый Архив Главархива СССР). Reikia pažymėti, kad šiame archyve yra sukaupti dokumentai, kuriuos 1939-1945 m. Raudonoji armija pagrobė Rytų ir Vidurio Europoje. Lenkijos Vyriausiojo štabo II skyriaus dokumentai sudaro labai didelę šio archyvo aktų rinkinio dalį. Daugiausia dokumentų, susijusių su Lietuvos kariuomene, yra 308 fonde. Jame yra Lenkijos kariuomenės Generalinio (Vyriausiojo) štabo informacija apie Lietuvos politinę situaciją ir jos karines pajėgas 1919-1938 m. Šiuose dokumentuose galima aptikti įvairių Lietuvos kariuomenės dalinių dezertyrų parodymus, Lenkijos karo atašė Paryžiuje, Latvijoje, Estijoje ir Švedijoje raportus ir pranešimus apie Lietuvos perkamus ginklus ir amuniciją, pranešimus apie Lietuvos vyriausiosios karo vadovybės reorganizaciją bei apie atskirų ginklų rūšių ir dalinių permainas, apie asmenų pasikeitimus kariuomenėje, vyriausiųjų Lietuvos karo vadų charakteristi-

kas (pvz., gen. Stasio Raštikio, gen. Juliaus Čapliko, plk. Kazio Griniaus, plk. Stasio Dirmanto), pastabas apie vidaus politinę situaciją ir nuotakas Lietuvos kariuomenėje, pranešimus apie diversijas ir ginkluotus susirėmimus Lenkijos-Lietuvos pasienyje trečiajame dešimtmetyje. Panašios medžiagos yra ir kituose fonduose (pvz., 307, 471).

Rusijos valstybiniame karo archyve Maskvoje (Российский Государственный Военный Архив – РГВА, buvęs Центральний Государственный Архив Советской Армии – Centrinis valstybinis Raudonosios armijos archyvas) yra labai svarbių Pabaltijo karinės apygardos (Specialiosios Pabaltijo karinės apygardos) RKKA 1940-1941 m. dokumentų (37848 fondas, 1 aprašas, 1-45 bylos) bei 29 Šaulių korpuso dokumentų (36396 fondas, 1 aprašas, 1 byla). Tarp jų yra dokumentų, galinčių atskleisti Lietuvos liaudies armijos dislokaciją 1940 m. vasarą, SSRS Gynybos komisariato potvarkių Pabaltijo karinės apygardos Karo tarybai, Specialiosios Pabaltijo karinės apygardos Karo tarybos nutarimų dėl Estijos, Latvijos ir Lietuvos liaudies armijų performavimo į 22, 24 ir 29 šaulių korpusus, Specialiosios Pabaltijo karinės apygardos Štabo įsakymų ir potvarkių 22, 24, 29 šaulių korpusų vadams.

Istorikams, tyrinėjantiems tarpukario Lietuvos politines ir karines problemas, labai svarbūs gali būti Čekijos archyvų dokumentai iš Karo istorijos archyvo (Vojenský Historický Archiv – VHA) ir Centrinio valstybės archyvo (Státní Štední Archiv – SA) Prahoje.

VHA įdomiausi yra du dokumentų komplektai: Krašto apsaugos ministerija – Prezidiumas (Ministerstwo Narodni Obrony – Prezidium) bei Respublikos Prezidento kanceliarija (Vojenska Kancelr Presidenta Republiky). Pirmajame yra, pvz., dokumentų, susijusių su Klaipėdos krašto prijungimu prie Lietuvos 1923 m., Čekoslovakijos konsulato Kaune pranešimai ir ataskaitos apie Lietuvos kariuomenės reorganizacijos planus (1923 m.), apie 1 Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino I pėstininkų pulko būklę, informacija apie Lietuvos vyriausiojo intendanto Vlodo Grudzinsko priėmimą į Prahos Intendantūros mokyklą, Užsienio reikalų ministerijos pranešimai, kad ukrainiečiai nepriėmami į Lietuvos kariuomenę, Čekoslovakijos karo atašė Varšuvoje pranešimai apie Lenkijos ir Lietuvos konfliktą (1923 m.) ir t. t. Panašios medžiagos yra ir kitame dokumentų komplekte. Čia yra Čekoslovakijos konsulo Galio (Galli) informacija apie plk. Vlodo Skorupskio paskyrimą I pėstininkų pulko vadu, 1924 m. Krašto apsaugos ministerijos Prezidiu-

mo parengtos žinios apie naująjį Lietuvos krašto apsaugos ministrą Teodorą Daukantą, čekų konsulato Kaune pranešimai apie Lietuvos kariuomenės biudžetą ir organizaciją 1924 m., Užsienio reikalų ministerijos pranešimai apie 2-osios pėstininkų divizijos vado majoro Balio Giedraičio paskyrimą Lietuvos karo atašė Prahoje, Čekoslovakijos karo atašė Varšuvoje informacija apie Lenkijos ir Lietuvos konfliktą ir jo išsprendimą (1938 m.), Čekoslovakijos konsulo Kaune Lietuvoje surengtų iškilnių, minint Čekoslovakijos kariuomenės dešimtmetį ataskaita, Čekoslovakijos diplomatinės atstovybės Kaune periodinės situacijos Lietuvoje ataskaitos (1938 m.).

Prahos SUA taip pat galima rasti daug įdomių dokumentų. Dokumentų komplekte “Zbrojowka v Brné 1924-1942” esama medžiagos apie šios firmos, kuri buvo didžiausia prieškarinėje Čekoslovakijoje ir viena iš didžiausių tarpukario Europoje, veiklą. Čekoslovakijos ginklų gamyklos buvo svarbiausios tiekėjos aprūpinant Lietuvos kariuomenę ginklais ir amunicija. Šiame archyve taip pat saugomi dokumentai apie Čekoslovakijos ginklų pramonę ir įvairiausių karo reikmenų gamybą. Verta paminėti ir kitus rinkinius: “Československé konzulty v zahranií 1924-1938”, “Konzulty v ČSR 1924-1938”, “Polska a Litva 1920-1940 i 1938-1944”, “Baltsk stty a SR 1924-1940”. Šie dokumentai pateikia puikiausios medžiagos apie tarpukario Vidurio Europos šalių tarpusavio politinius ir karinius santykius. Dokumentai, kuriuose nušviečiami Lietuvos santykiai su Čekoslovakija ir Vokietija, gali sudominti diplomatijos istorikus. Šie dokumentai saugomi rinkiniuose: “ČSR a Litva 1923-1939” ir “Litva a ČSR 1923-1939”, “Litva a Nmecko 1923-1943 i 1935-1944”, “Nmecko a Litva 1923-1943 i 1935-1944”, “Nmecko a Memel 1922-1939”. Dokumentai apie Lietuvos politinę, ūkinę, socialinę, karinę ir t. t. situaciją sutelkti rinkinyje “Litva 1922-1944 i 1935-1945 oraz 1939-1944”.

Straipsnyje pateikiau tik svarbiausius dokumentų rinkinius, saugomus Lenkijos, Rusijos ir Čekijos archyvuose. Pavienių dokumentų, susijusių su Lietuvos kariuomene 1918-1940 m., taip pat galima rasti daugelyje kitų dokumentų rinkinių. Tik atlikus nuodugnias tematinės paieškas, surinkus visą archyvinę informaciją, išsibarsčiusią po įvairius dokumentų rinkinius, bus galima susidaryti išsamų išlikusių Lietuvos kariuomenės istorijos dokumentų vaizdą.